БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ҺӘМ ОНОМАСТИКАҺЫ БУЙЫНСА ХЕҘМӘТТӘР

ГӨЛФИРӘ АБДУЛЛИНА   Гулгина Шамсутдинова   МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ

İKSAD
Publishing House

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ҺӘМ ОНОМАСТИКАҺЫ БУЙЫНСА ХЕҘМӘТТӘР

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E posta: kongreiksad@gmail.com
www.iksad.org
www.iksadkongre.org

Kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir.
İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.
Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur
Iksad Publications- 2018© ISBN- 978-605-7510-30-3

GULGINA ŞAMSUTDINOVA

BAŞKURT DESTANI KUZUKÜRPES İLE MAYANHILIU'IN VARYANTLARININ VE DİLİNIN KARŞILAŞTIRMALI INCELENMESİ

4

ГӨЛФИРӘ АБДУЛЛИНА

"БОРОНҒО ТӨРКИ ҺҮҘЛЕГЕ"НДӘ ОНОМАСТИК БЕРӘМЕКТӘРҘЕҢ БИРЕЛЕШЕ

20

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ

ЕВРОЦЕНТРИСТИК ТЮРКОЛОГИЯДӘН АДЕКВАТ ТЮРКОЛОГИЯГӘ КҮЧӘРГӘ ВАКЫТ

38

BAŞKURT DESTANI KUZUKÜRPES İLE MAYANHILIU'IN VARYANTLARININ VE DİLİNIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ

GULGINA ŞAMSUTDINOVA

Başkurtlar, halk edebiyatı mahsülleri bakımından oldukça zengin bir Türk boyudur. Bu halk edebiyatı mahsülleri içinde destanların ayrı bir yeri vardır.

'Ural-Batır', 'Akbuzat', 'Alpamışa', 'Izeukey Menen Morazım', 'Küsek Bey', 'Akhak Kola', 'Kara Yurga', 'Kunır Buğa', 'Zayatülek Menen Hıuhılıu', 'Kuzukürpes Menen Mayanhılıu', 'Zöhre Menen Aldar', ilk akla gelen Başkurt destanlarıdır.

Başkurt halk destanı 'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' Başkurt destanları içinde az bilinen, az araştırılan ama fenni gözlükten büyük ilgi çeken destandır. 'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanı genel Türk mirasıdır ve Başkurtlar dışında birçok başka Türk halklarında, örneğin,

Kazaklarda, Altaylarda, Nogaylarda, Barabalarda, Kırım Tatarlarında da tanınmıştır.

Başkurt halk folklorunda ‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanının iki versiyonu ve birçok varyantı vardır. Adı geçen destan ilk kez 1812 yılında Rus şairi Timofey Belyaev tarafından Rusçaya çevirilerek Kazanda yayınlanmıştır. O kitabın adı "Kuz Kurpaç. Bir kuraiçı tarafından Başkurt dilinde yazılan ve 1809’da Rifei (Riphean) dağlarının vadilerinde Rusya diline çevirilen Başkurt öyküsü’ ve bu çalışma ‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanının ilk edebi işlemelerinden sayılır. Başkurt dilinde ise 1965 yılında Bayazit Bikbay ve Necip Idelbay tarafından çevirilerek yayınlanmıştır.

‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanının daha 40’a yakın varyantı ‘Kurman-batır’, ‘Kuzukürpes menen Barsınhılıu’, ‘Karabay menen Sarıbay’, ‘Küserhan menen Küsmeshan’, ‘Almabike menen Almabatır’ adlarıyla Başkurdistan cumhuriyetinin türlü bölgelerinde, Rusya Federasyonunun Orenburg, Kurgan, Samara, Saratov, Çelabinsk bölgelerinde Rusya Fenler Akademisi, Tarih, Dil

ve Edebiyat Enstitüsü'nün Başkurt folkloru araştırmacıları S.F.Mirjanova, Kirey Mergen, F.A.Nadrşina, M.M.Sagitov, N.D.Şunkarov, G.R.Husainova tarafından derlenmiştir. Bugün ise bu yazmalar Rusya Bilimler Akademisi Ufa Bilim Merkezi'nin bilim arşivinde, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün arap el yazması ve eski baskı kitapları fonunda ve Başkurt Devlet Üniversitesinin folklor fonunda saklanmaktadır.

'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanının ikinci versiyonu 1938 yılında Galimov Selam tarafından Rusyanın Çelabinsk bölgesi Kunaşak ilçesi Tyagiş köyünde 1891 doğumlu annesi Ümmügülsümden dinlenerek derlenmiştir.

Ağızdan ağıza aktarılıp günümüze nesir halinde ulaşmış adı geçen destana halk arasında rastlama olayı çok nadirdir. Ama 21.yüzyılında araştırmacılar şanslıydı denebilir: Rusya Bilimler Akademisi Ufa Bilim Merkezi'nin Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Başkurt folkloru bölümü müdürü Gülnur Husainova araştırma seferleri sırasında 2010, 2016 ve 2017 yıllarında ağızdan

ağıza aktarılıp saklanmış destanın oldukça dolu varyantlarını derlemeye başarmıştır. 2010 yılında Başkurdistanın Haibulla bölgesinde Turat köyünde 83 yaşındaki Karimova Yamile'den, 2016'da Rusyanın Çelabinsk bölgesinde Kurgan ilçesi Şarip köyünde 64 yaşındaki Hamzina Kamileden, 2017 yılında Başkurdistanın Arhangelsk bölgesi Arhangelskoe kasabasında 59 yaşındaki Faizullina Zileden dinleyerek derlemiştir.

'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanı, aslında büyük bir aşk ve yiğitlik macerası, zamanla hikayeleşmiş bir halk destanıdır. Destanın öyküsü eserin ana karakterlerinin ölümüne yol açan çatışmaya bağlıdır. Eski göreneklere göre, çocuklar doğmadan önce veya çok küçükken ebeveynleri konuşup, büyüdükten sonra onları evlendireceklerine dair sözleşme yaparlar. Araştırdığımız epik eserde işte bu görenek trajediye yol açar.

Ama eserin Belaev versiyonunda gençler ölmüyorlar, bilakis kavuşuyorlar hatta çocukları bile oluyor. İşte eserin iki versiyonun birbirinden ayırt edici

özelliklerinin en önemlisi ikincisinde yani Galimov Selam versiyonunda ana karakterler genç kız Majanhılıu'n ve onun sevdiği çocuk Kuzukürpesin kaderi trajik bir şekilde bitmesidir.

Elbette 'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanının her varyantında onları birbirinden ayırt edici farklı özellikler vardır. Bunlar, birbirinden farklı gibi görünse de aslında tek bir çekirdeğin etrafında gelişen parçalar gibidir. Bütün bu varyantları tetkik ederek 'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanının Galimov Selam versyonunun ana olayı aşağıdaki gibidir.

İki Başkurt beyi çok iyi arkadaşlardır. Komşu yaşarlar, birlikte ava çıkarlar. Ama ikisinin de çocukları yoktur. Bir gün avdayken bunların karşısına gebe geyik çıkar ve beyler ona acıyıp onu vurmazlar. Çünkü ikisinin de evde karıları hamiledir. İki arkadaş eğer çocukların biri erkek diğeri kız olursa onları büyüdükleri zaman evlendireceklerine kendi aralarında söz verirler. Eve döndüklerinde birinin erkek çocuğu, diğerinin de kız çocuğu dünyaya geldiğini öğrenirler. Büyük bayram

düzenleyerek bu güzel haberi kutlarlar. Erkek çocuğa Kuzukürpes, kıza da Mayanhılıu adını verirler. Çocuklar beraber oynarlar, beraber büyürler. Ama bir gün Kuzukürpesin babası avdayken vefat eder. Kuzukürpes yetim kalır. Annesiyle fakir bir hayat yaşamaya başlarlar. Bunu gören Mayanhılıu'n babası bir fakir yetime kızımı vermem diyerek aylesini alıp köyden ayrılır. Kuzukürpes büyüyünce çok güçlü bir delikanlı olur. Köyde çocuklarla oynarken onları istemeden sakatlar. Köy sakinleri buna dayanamayıp Kuzukürpese kızıp 'iyi bir adam olsaydın seni sözlün de bırakıp gitmezdi' derler. Kuzukürpes buna şaşırır, çünkü kendisinin sözlüsü olduğunu bilmiyordur. Annesine gider, gerçekten de sözlüm varmı diye sorar. Annesi yok bilmem diye cevaplar. Kuzukürpes bir hile düşünür. Annesine kızartılmış buğday yemek istediğini söyler. Annesi yapınca kaşıkla değil avucuyla vermesini ister. Sıcak buğdayı annesi avucuna alınca avuçlarını birbirisine bastırır. Elinin yanmasına dayanamayıp annesi gerçekleri anlatmak zorunda kalır. Kuzukürpes sözlüsünü aramaya çıkar. Annesi başta izin vermez her türlü engel

olur. Onun yaptığı sınavları geçince atıyla birlikte yola devam eder. Mayanhılıu oturan köyü bulup onun babasının çobanı olarak işe başlar. Mayanhılıu ile görüşüp konuştuktan sonra birbirlerini tanırlar ve aşık olurlar. Ama bunu duyan kızın babası sinirlenir ve Kuzukürpesi öldürmeye karar verir. En yakın veziri Mayanhılıu ile kendisi evlenmek istediği için Kuzukürpesi bulup onu öldürür. Sevgilisinin öldüğürüldüğünü öğrenen Mayanhılıu bu acıya dayanamayıp onun mezarında kendisine kıyar. Onların mezarında güzel çiçekli elma ağaçı, ama Kuzukürpesi öldüren hain vezirin mezarında ise kasıkotu çıkar.

Gördüğümüz gibi, ağızdan ağıza aktarılıp yıllar geçtikçe 'Kuzukürpes ile Mayanhılıu' destanı daha çok masal formuna dönüşmüştür. O yüzden destanda masal unsurlarının bulunduğu da normaldir. Ünlü Başkurt folklorcusu Gülnur Husainova 'Başkurt halk masalı ve destanı: tür etkileşimi sorunları' adlı makalesinde 'Gözetimimize göre, masal unsurları Başkurt halk destanlarının hemen hemen hepsinde vardır, ama

bazılarında çok, bazılarında azdır’ diye yazmış. Biz de makalemizde ‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanındaki bazı masal unsurlarını gözden geçirmekteyiz. Bu motiflerin oluşumunu anlamaya çalışmak bizim görevimize dahil değildir. Sadece böyle motifler Başkurt destanlarına mevcut olduğunu belirtmektir. ‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanındaki masal unsurlarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

1) Ana karakterin çok güçlü olması.

Kuzukürpes büyüyünce çok güçlü bir çocuk olur, sokakta başka çocuklarla oynarken onları sakatlar. Ana karakterin çok güçlü olması masallara has motiflerden biridir. Bu özellik Başkurt masallarının birçoğunda, örneğin ‘Akyal batyr’, ‘Alp batyr’, ‘Ural batyr’ masallarında görünebilir.

2) Ana karakterin kendisine at seçmesi.

Kuzukürpes nişanlandığı kızı olduğunu öğrendikten sonra onu aramaya gitmek ister. Annesi ona yılkı atları güdüsüne git ve dizginlerini çınlat der. Hangi at sana dönüp bakarsa onu seç diye tavsiye verir.

Kuzukürpes annesinin dediğini yapar ama çok kötü ve zayıf bir at ona bakar. Nasılsa kaderimdir diyerek ona biner. Şu anda bu kötü görünümlü at güzel ve olağanüstü özelliklere sahip bir aygıra dönüşür. Dizginleri çınlatarak kendisine at seçme motifi 'Mayserver' (2, c.76), 'Şagali' (2, c. 101) Başkurt masallarında ve bir çok daha masallarda da kullanılmıştır. Kuzukürpesin atı Kük Tulpar adlıdır. Kük Tulpar gibi bir ata sahip olunması ve bu atın kahramanın en önemli yardımcısı olması Başkurt masallarının konularından birisidir. Tıpkı Başkurt masallarındaki gibi Başkurt destanlarında da atlar konuşur. Zor zamanlarda at Kuzukürpese akıl verir, ona arkadaşlık eder, hatta bir varyantta Kuzukürpes ile Mayanhılıu öldükten sonra onu defneder ve onların yetim kalan çocuğunu Kuzukürpesin annesine götürür.

3) Anne-babalarının oğullarını sınaması.

Başkurt masallarında oğulların anne ya da baba tarafından sınanması oldukça yaygın olarak kullanılan bir motiftir (6, 179).

‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ destanında anne tipi derin anlamlıdır. Kuzukürpes nişanlısı olduğunu öğrenip annesine sorduğu zaman annesi ona yalan söyler, senin nişanlın yok der. Oğlu bayağı ısrar edince ve hile yapıp elini sıcak yemekle yaktıktan sonra dayanamayıp gerçeği anlatır. Burda annenin oğlunu üzmemek için hayatını tehlikeye atmasın diye yalan söyleyip onu nişanlısını aramaya göndermemeye çalıştığı görünür. Oğlunun kararlı olduğunu gören anneye onun gitmesine izin vermekten başka çare kalmaz. Daha sonra annesi oğlunun yoluna birkaç engel koyar. Anne ile oğul arasında böyle bir konuşma gerçekleşir:

Өйөр ҙә өйөр малың ҡалыр,

Sürü sürü malın kalır,

Уны нисек итерһең, балам?

Onu ne yaparsın, yavrum?

Нисек итерһең, балам?

Ne yaparsın, yavrum?

Осһоҙ ҙа башһыҙ урман булыр,

Uçsuz bucaksız orman olur,

Уны нисек үтерһең, балам?

Onu nasıl geçersin, yavrum?

Нисек үтерһең, балам?

Nasıl geçersin, yavrum?

Икһеҙ ҙә сикһеҙ диңгеҙ булыр,

Uçsuz bucaksız deniz olur,

Уны нисек кисерһең, балам?

Onu nasıl geçersin, yavrum?

Нисек кисерһең, балам?

Nasıl geçersin, yavrum?

«Ете ҡабып, ете йотам» бүре килер,

Yedi yutar kurt gelir,

Унан нисек ҡасырһың, балам?

Ondan nasıl kaçarsın, yavrım?

Нисек ҡасырһың, балам?

Nasıl kaçarsın, yavrım?

Annesine verilecek cevabı Kuzukürpese onun atı Kük Tulpar söyler:

Өйөр ҙә өйөр малым ҡалһа,

Sürü sürü malım kalırsa,

Бер йылҡынан биш булыр, әсәй,

Bir yılkıdan beş olur, annem,

Биш булыр, әсәй.

Beş olur, annem.

Осһоҙ ҙа башһыҙ урман булһа,

Uçsuz bucaksız orman olursa,

Атайымдың айбалтаһы иш булыр, әсәй.

Babamın baltası eş olur, annem,

Иш булыр, әсәй.

Eş olur, annem.

Икһеҙ ҙә сикһеҙ диңгеҙ булһа,

Uçsuz bucaksız deniz olursa,

Атайымдың көмөш көҙгөһө иш булыр, әсәй,

Babamın gümüş aynası eş olur, annem,

Иш булыр, әсәй...

Eş olur, annem.

«Ете ҡабып, бер йотам» бүре килһә,

Yedi yutar kurt gelirse,

Атайымдың Күк толпары иш булыр, әсәй,

Babamın Kük Tulparı eş olur, annem,

Иш булыр, әсәй...».

Eş olur, annem.

Bu şiir yollarından göründüğü gibi annesi sanki oğlu hayatını tehlikeye atacağını önceden anlıyor ve onu bu tehlikeli seyahata göndermemeye çalışır. Birçok Başkurt ve genel Türk masallarında da anneler hep çocuklarını korurlar, onlara zor durumda yardımcı olurlar, her konuda desteklemeye çalışırlar.

Yukarıda sıraladığımız masal unsurları Başkurt destanları ile halk masallarının sıkı bağlantısı olduğunu gösterirler. Araştırdığımız Başkurt halk destanı ‘Kuzukürpes ile Mayanhılıu’ onlardan biridir. Ama bu çalışmamız destanları öğrenme sorunlarının genel ve özel bütünlüğünü tanımlamak iddiasında değildir. Başkurt halkının tarih öncesinden günümüze ulaşan kültürel zenginliklerinden biri olan Başkurt destan

sanatını incelemekteki boşluğu kapatabilmek mümkün ve hatta gereklidir. Çünkü Başkurt milletine ait sosyal, siyasi, dini, estetik, etik vb. daha bir çok müşterek olguyu yüzyıllar ötesinden günümüze taşıyan destanlarımız, milli beraberlik ve değerlerin yaşatılmasında önemli görevler üstlenmektedir.

KAYNAKÇA

1. Башкирское народное творчество. Эпос. Т. 1 / Сост. М. М. Сагитов. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987. 544 с.

2. Башкирское народное творчество. Волшебные сказки. Т.4 / Сост. Н.Т.Зарипов. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1989. 512 с.

3. Башкирское народное творчество. Богатырская сказка. Т.3 / Сост. Н.Т.Зарипов. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1988. 448 с.

4. Башкирское народное творчество. Исторический эпос. Т.10 / Сост. Н.Т.Зарипов. Уфа: Китап, 1999. 392 с.

5. Башҡорт халыҡ ижады. Легенда һәм риүәйәттәр. / Төҙ., башһүҙ һәм аңлатмалар авт. Ф. А. Нәҙершина. Яуаплы ред. К. Мәргән һәм Ә. М. Сөләймәнов. — Өфө, 1997. — Т. II. — 439 б. (башк.)

6. Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос/ А.Н.Киреев.- Уфа: БКИ, 1970. - С. 136-159.

7. Корпус башкирского языка. Фольклор. Разработчики: Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Шамсутдинова Г.Г., Полянин А.И., Ибрагимова А.Д., Мигранова Л.Г., Рафикова Л.Н. (http://212.193.132.98/bashkorp/korpufviewpr)

8. Народный эпос «Кузыйкурпяс и Маянхылу». Под ред. А. Н. Киреева и А. И. Харисова. Уфа

9. Тезисы доклада/выступления: Хусаинова Г.Р. , О трех последних записях башкирского эпического произведения “Кузыйкурпяс и Маянхылу”, Восток-Запад; Литература и художественная культура, Отечество, Казань, 2017, 257 – 260.

10. Хусаинова Г.Р. Башкирская народная сказка и эпос: к проблеме взаимодействия жанров // журнал Вестник Башкирского университета. 2010

11. Хусаинова Г. Р. // Башкирский фольклор. Вып. 2. Уфа: Гилем, 1995. С. 154-204.

12. Sedat Adigüzel. Başkurt destani Akbuzat'in epik kurallara göre incelenmesi. // Milli Folklor, Sayı No 44, 1999, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Sayfa 24-34.

ЕВРОЦЕНТРИСТИК ТЮРКОЛОГИЯДӘН АДЕКВАТ ТЮРКОЛОГИЯГӘ КҮЧӘРГӘ ВАКЫТ

Мирфатыйх Зәкиев

Татарстан Фәннәр Академиясе академигы

Евроцетристик тюркология европалылар тудырган фантастик тарих фәненә нигезләнеп барлыкка килгән. Чынбарлыкка материалистик караш дәрәҗәсенә үсеп җитә алмаган бик борынгы европалылар (борынгы грекларга ияреп дигән фикер дә бар) кешелек дөньясын берничә каттан тора дип уйлаганнар: иң өстә – аллалар, җир өстендә – европалылар, җир астында үлгәч җиргә күмелгән кешеләр берничә кат үлеләр дөньясын тәшкил иткәннәр. Җир астының өске катламында әле күптән түгел үлгән кешеләр яши, аларның исеме – **тартар.**

Евроцентристлар фикеренчә, бары европалылар, ягъни һиндевропалылар гына, тартарлардан аермалы буларак, чын кешеләр.

Барлык башка халыклар үлеп терелгән кешеләрдән, ягъни *тартар*лардан гыйбарәт. Кирәк булганда, евроцентристлар үзләренең бу карашларын да үзгәртә алганнар. Мәсәлән, алар безнең эрага кадәр үк кытайлар белән аралашканнар, кытайларны да чын кешеләр дип күрсәтеп, алар янындагы төрле халыкларны кытайларга *тартар* дип аңлатканнар. Евроцентристлар коткысына бирелеп, кытайлар б.э.к. III гасырда ук тартарлардан саклану өчен Бөек кытай стенасын төзи башлаганнар. Англичаннардан кабул ителгән *тартар* сүзен алар *та-та* дип үзләштергәннәр, чөнки кытай телендә Р авазы юк. Шулай итеп б.э.к. III гасырда *таталардан* (тартарлардан) саклану өчен, Бөек кытай стенасы төзелә башлаган.

Европаны бары безнеке генә дип санаган англичаннар Кытай янындагы монголларны да игътибарсыз калдырмыйлар. Мәсәзлән, Дәүләт башына күтәрелер алдыннан, Чыңгызхан шундый бер гаилә трагедиясен кичерә: монголларның аңа каршы

булган бер төркеме Чынгызханның әтисен үтерәләр. Бу дошман төркем *тартар* исемен ала, ягъни алар чын кешеләр түгел, ә кайчандыр үлеп терелгән һәм тәмугъдан чыккан иң юньсез кешеләр. Мондый кешеләрне *тартар*, ягъни *тәмугъ кешеләре* дип атау ул европалылардан килгән гадәт. Ләкин Кытайлар йогынтысында мондагы *тартар*ның да бер Р авазы төшерелгән, *татар* дип кулланыла башлаган, Менә шул татарлардан үч алам дип, Чынгызхан аларны бергә туплап сугышка алып китә. Аның соңрак башка кабиләләрне дә үз эченә алган барлык сугышчылары һәм томумән армиясе дә *татар* исемен йөртә башлый. Батыйхан яулары да тарихка *татар яулары* исеме белән кереп кала. Алтын Урда халкы да *татар* исемен үзләштерә. Бу территориядә Рус дәүләте оешкач та *татар* исеме саклана. Руслар үз илләрендәге барлык халыкларны, төрки халыкларны да *татар* исеме белән атап йөртәләр. Кайбер төркиләргә, мәсәлән, Урта Азия, Кавказ, Идел-Урал төркиләрендә *татар* исеме хәтта

үзатамага әйләнә башлый. Шуның белән бергә *татар* исеменең тискәре ягын күрү дә башлана, чөнки *татар* исемен *тартар* сүзе белән тиңләү дә гадәткә керә. Моны татарны мыскыл итү дип аңлау барлыкка килә.

1917 елгы Октябрь революциясеннән соң, руслар *татар* дип атаган барлык төркиләр, үзара килешеп, *татар* исеменнән баш тарталар, үзләренең төп исемнәрен кайтаралар, бары косаннар (казаннар- ак сөннәр- ак һуннар), кырымлылар, добруджалылар гына, *татар* исеме безне янәсе бөек татар-монголларга якынайта дип, *татар* исемен ташламаска тырышалар. Болар татар-монголга ни кадәр генә якынаерга тырышсалар да, европалылар аларны барыбер *тартар (җир асты кешеләре*) дип атаудан туктамыйлар.

Әйе, европалылар, шулай ук евроцентристлар өчен барлык төркиләр *тартарлар*, ягъни җир асты кешеләре, кайчандыр үлеп терелгән кешеләр булып кала бирәләр.

Евроцентристларның төркиләргә карата тискәре мөнәсәбәте тагын шунда күренә, алар төркиләрне тарихый булмаган, бары безнең эраның III – IV йөзләрендә генә Алтайда барлыкка килгән тәҗрибәсез халык дип исбатларга тырышалар. Чынбарлыкта төркиләр башка исемнәрдә Евразиянең төрле регионнарында күпләп яшәгәннәр, Мәсәлән, 20-30 мең еллар элек Америка материгына күчкән Евразия халыклары арасында төркиләр дә була. Шуңа күрә Америка индейцләре телендә төрки сүзләр тулып ята. Бу турыда 1638 елда ук Джон Джосселин дигән тарихчы язган. XIX гасырда Отто Рериг төньяк Америкадагы сиу дигән халык телендәтөркичәгә якын сүзләр булуына игътибар итә: *tang* ‘таң’,*tani* яки *tangi* 'таны’, *ate* ‘әти’, *ina* ‘әни’,ta-te – урын-вакыт килеше кушымчасы’[2, с.136-141]. Италиядә, Франциядә дә Америка индейцләре телендә төрки сүзәркүрү очраклары барлыкка килә. Швеция галиме Стиг Викандер майя һәм алтай телләрендә уртак сүзләр барлыгын ача. Татар галиме

А.Кәримуллин С.Викандер китабыннан берничә мисал китерә: *ака/ага* – ‘ага’, *baldiz* –‘балдыз’ һәм башкалар [2,с.140]. Майя телендә төркиләрдәге кебек үк *йәш* сүзе ике мәгънәдә кулланыла: новый һәм молодой- зеленый [3,19,77, 79]/

Кешеләр яши торган урыннарның исеме *ице/эче* элементы белән тәмамлана, димәк, кешеләр яшәү урыннарын нәрсәдәндер ясалган койма белән әйләндереп ала торган булганнар. Кешеләр белән күрешергә кирәк булганда, яшәү урынының эченә керергә тиеш булганнар. [3с.21,4, с.30-31]. Индейцлар теленең төрки телгә охшашлыгын һәм евразиялеләр арасында төркиләрнең дә булуын истә тотып, акад. А. Окладников беренче америкалылар сибиряклар булганнар,- дип белдергән [7, с. 33].

Төриянең бер галиме Ахмет Али Арслан индейцләр арасында яшәп, аларны өйрәнү өчен, Америкага махсус бара, алар арасында озак кына яшәп кайткач, индейцләр турында бер китап язып

чыгара, анда ул индейцләр нигезендә төркиләр ятуын исбатлый [8].

Алгы Азиядә дә борынгы төркиләрнең эзләре сакланган. Азербайҗан галиме Фиридун Агасыоглу, Алгы Азиядәге бик борынгы телләрне җентекләп өйрәнгәч, шундый бер нәтиҗә ясый: б.э.к. III-IV меңьеллыкларда Тигр елгасының югары агымындагы Ассирия белән Урарту арасында төрки телле *субарлар* (суб-ар – су кешеләре), түбәндәрәк шулайук төрки телле куманнар, тагын да түбәндәрәк – төрки телле *гут/кот,* Урмия күленең көнягында шулай ук төрки телле *турук*лар яшәгән. Ассирия, Аккад, урарту чыганакрарында төрки телле тагын шундый кабиләләр күрсәтелә: кумуг, кашгай, гюгер, салур һәм башкалар [9,с.41-66,с.156-162].

Кече Азиядә борынгы төрки эзләр. Александр Македонский (Б.э.к. III гасыр) тарихчылары Алгы һәм Ура Азиядә *Тавр* дигән тауларны күрсәтәләр. Бу тауларда таврлар яшәгәннәр, шуңа күрә ул таулар тавр дип аталганнар. Тавр ул төркичә *тау кешеләре*

дигән сүз. Димәк, бу урыннарда б.э.к. үк төркиләр яшәгәннәр. [10,с.28

Урта Азиядә дә борынгы төркиләрнең эзе ачык сакланган. Евроцентристик тюркологиядә Урта һәм Алгы Азия бик борынгыдан бары Һинд-Иран халыкларының иле санала. Монда борынгы төркиләр гомумән булмаганнар янәсе. Мондагы кабиләләр бары һинд-иран телендә генә сөйләшкәннәр имеш. [11,с.40-41]. Чынлыкта б.э.к. III меңьеллыкта Элам дәүләте чәчәк аткан. Бу илнең халкы төрки дип танылган шумерлар белән дусларча яшәгәннәр. *Элам* дәүләтенең исеме дә төркичә яңгырый: *Элам – Илем*. Элам телен борынгы чорда ук төрки телгә охшатып анлизлаучылар булган, ләкин М.Н.Дьяконов ул чагыштыруларны “донаучный” (фән туганчы булган) дип юкка чыгарырга тырышкан. [12, с. 107]. Эламның игенчелек культурасы б.э.к.мең еллар буе тарихи чыганакларда чагылыш таба. Соңрак аның урынында төркилеге танылган **Сак** [13, с.33-36], **Хорасм** [14, с. 119] дәүләтләре төзелә.

Хорезмның этногенетик проблемалары. Евроцентристик тарих фәнендә хорезмлыларны иран телле халык дип таныганнар, янәсе алар барыVI – VII гасырда гына төркиләр килгәч, алар тәэсирендә, төрки телне кабул иткәннәр. Бу - тамырдан ялгыш караш, телне җирле халык түгел, ә килмешәк халык алмаштыра.

Тагын шуны әйтергә кирәк, Хорезм атамасы – төрки сүз, димәк, хорезмлылар башта ук төрки телле булганнар. Хорезм атамасы *һу-ар-ас-м* ягъни *су-ар-ас-ым* өлешләреннән тора. Ул *суар* һәм *ас* этнонимнары кушылудан ясалган. Бу кабиләләр бергә кушылып бер кабилә оешкач, алар, үзләрен, үз илләрен яратып, үзенеке итеп, 1-нче зат тартым кушымчасын өстәгәннәр. Нәтиҗәдә *һуарасм/*Хорезм атамасы барлыкка килгән.

Хорезмлыларның башка төрки кабиләләр белән бәйләнешен дә онытмаска кирәк. [15,с.341].

Хорезмлылар белән тыгыз бәйләнештә булган кабиләләрдән тагын *парды/барды* кабиләләрен дә

күрсәтергә мөмкин. Th хәрефен Ф дип әйткәнлектән, руслар бу сүзне *парфы/парфян* дип үзгәрткәннәр. Хорезмлылар менә шул *барды* (барлы-бай) кабиләләре белән дә тыгыз мөнәсәбәттә яшәгәннәр. [16,с.9-15]. Хорасмнар тагын күп төрле төрки кабиләләр белән тыгыз бәйләнештә яшиләр: согдылар, гандарлар, дадиклар,. Хорасмиләр бу кабиләләр белән бергә берүк командага буйсыналар. [17,с.66].

Хәзер *кушан*нар турында берничә сүз. Евроцентристик тюркологиядә кушаннар иран телле халык булып саналалар. [18, с.41-47]. *Кушан* сүзен *усунь* этнонимының үзгәртелгән варианты дип өйрәнүчеләр дә бар. Усюн этнонимы төркичә *ас* һәм *сөн* этнонимнарыннан тора. *Кушан* сүзе исә *ку* (ак) *сөн (сюн/һун*) этнонимнарыннан ясалган. *Кусөн/кусян* этнонимы әкренләп *казан* формасына үзгәреп, казан халкын да атый башлаган, соңрак шәһәр исеме дә булып киткән.

Кушаннар бик зур империя төзи алган иң көчле халыкларның берсе.

Көче Азия кабиләләре телендә борынгы төрки эзләр. Евроцентристик тюркология борынгы чорда Кече Азиядә бары һиндевропа халыклары гына яшәгән дип ышандырырга тырыша. Б.э.к. III нче меңьеллыкта да биредә бары һиндевропалылар гына яшәгән дип ышандырырга тырыша. Шулардан алар *лувийцы* дигәннәрен аерып алып күрсәтәләр. Төркичә бу этноним *олыбай* сүзенә бик якын.

<Б,э.к. XVIII – XII гасырларда Кече Азиядәге *хаттылар* һәм аларның дәвамчылары *хеттеләр* бер бик зур дәүләт төзиләр. Боларның теле агглютинатив төзелшле була. [20, с.21]. Ә ул региондагы ул чордагы агглютинатив төзелешле тел бары төрки тел генә булырга мөмкин.

Хеттеләр дәүләтендә хуррит патшалары хакимлек итә Хуррит телен башкача *субари* теле дип тә атыйлар [21, с.425]. Соңрак бу дәүләттә *фригий* дигән халык күтәрелеп чыга. Селахи Дикер дигән

галим аларны төрки телле булганнар ди. [22. с.167-180].

Б.э.к. VII гасырда Кече Азиягә тагын да көчлерәк төркиләр – скифләр күпләп килеп урнаша. Шушы чорда ук Кече Азия төп төрки регионнарның берсенә әйләнә.

Этруск телендә борынгы төрки эзләр. Б.э.к. беренче меңьеллыкларда этрусклар Апеннин ярым утравының төньяк көнбатышында яшиләр. Алар Арно һәм Тибр елгалары тирәләрендәге җирләргә хуҗа булалар. Югары цивилизациягә ия булган халык буларак, алар Римлеләрнең мәдәни үсешенә бик зур өлеш кертәләр. Медицина өлкәсендә дә алар бик нык алга киткән булалар. Тешләргә протез куя алалар. [25, с.229-233].

Этрускларның барлыкка килүенә XVIII гасырда игътибар итә башлыйлар. Аларны башта итальян халкының бер тармагы дип өйрәнәләр. [26, с.63]. Этрускларны махсус өйрәнгән В.Бранденштейн этруск телендә төрки сүзләр дә таба, ләкин ул аларны төрки

телле буганнар дип әйтергә ашыкмый, Этрусклар б.э.к.900-800 ел элек көнчыгыштан килгәннәр дип нәтиҗә ясый [25,с.13]..

Этруск телен төрки тел белән чагыштырып анализлауны беренчеләрдән булып Ф.Латыпов башлап җибәрә [27]. Ләкин ул бу проблемага тирәннән керми. Этруск телен җентекләп өйрәнгән галим Адилә Айдә. Бары аның хезмәтләре генә этруск телен төрки тел дип расларга мөмкинлек бирде [28.с.243-318.319-340].

Этруск теленең чыннан да төрки тел булуына ышану өчен, Н.Сахаповның “Тюркские корни этрускского и итальянского языков. Книга, которая перевернет историю”китабын укырга кирәк [30].

Бу мәсьәләләр тагын М.З Зәкиевнең “Адекватная тюркология. О глубине истории древних тюрков” дигән мәкаләсендә яктыртылганнар. Ул мәкалә “Алтаистика и тюркология [2013. с. 6-20.] журналында һәм М.З.Зәкиевнең “Сайланма

хезмәтләр” ендә [2 том, 2017, 14 – 25б.]. нәшер ителгәннәр.

Бу чыгышыбызда без евроцентристик карашларны адекват тюркология тудырган яңа адекват (чынбарлыкка туры килә торган) карашлар ярдәмендә юкка чыгарып бардык. Безнең бу тәнкыйтьләрдән олы бер төп нәтиҗә түбәндәгечә була: евроцентристик тюркологиядән тулысынча баш тартып, адекваг (реаль) тюркологиягә күчәр вакыт күплән җитте инде!

Файдаланылган әдәбият.

1. Закиев М. З. Глубокие этнические корни тюркских народов. - Астана, 2011. 400 с.

2. Каримуллин А.Г. О возможном родстве отдельных индейских языков с тюркскими // Ученые записки Казанского désинститута. - Казань, 1976. - № 162. С. 135-142.

3. Диэго де Ланда. Сообщения о делах в Юкатане. 1566. Пер. со староиспанского. Введение, статья и примечания Ю.В. Кнорозова. М.-Л.. 1955.

4.Арнбжанов М. Некоторые лексические параллели в языке древних индейцев майя и тюркских языках// Ученые записки Казанского пединститута. Казань 1976 - № 162. С. 129-134.

5. Матюшин Г. Индеец на Урале // Вокруг света. М.. 1969. С.10.

6. Новгородова Э.А Памятники древности и некоторые проблемы монгольского этногенеза.// Проблемы Дальнею Востока. М., 1977. С. 1

7. Окладников А. Первыми американцами были сибиряки // Наука и жизнь , 1975, №12.

8. Арслан. Arslan Ahmet Ali. Ataların izi ile. Orta Asyadan Amerikaya turk kültürünün Gocu. - Ankara, 2004. 280 s.

9. Фирилун Агасыоглу. Азар халгы (Сечме йазылар). Бакы. 2000. С. 432 .

10.Пьянков И. В. Средняя Азия в античной географической традиции, источниковедческий анализ. - М.,1997. - 344 с.

11.Асимов М.С. Исследование этнической истории древней Центральной Азии (II тыс. до н. э.) в советской науке // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (2 тыс. до н. э.). - М„ 1981.

12. Дьяконов П. М. Языки древней Передней Азии. М.. 1967.

13.Заки Валили. Zeki Velidi Togan. Umumi Turk Tarihine giriş. 3-baski İstanbul. 1981. - 538 s.

14.Доватур А. П., Каллистов Д. П.. Шишова П.А. Народы нашей страны в «Истории Геродота». - М„ 1982. 455 с.

15.Толстов С. П. Древний Хорезм (Опыт историко-археологического исследования). - М. 1948.

16.Малькольм Колледж. Парфяне. Последователи пророка Заратустры / Пер. с англ. - М., 2004. - 200 с.

17. Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972. - 600 с.

18.Бернштам А.Н. К вопросу об усунь/кушан и тохарах (Из истории Центральной Азии) // Советская этнография. М., 1947. С. 3.

19.Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готами. - СПб., 1876.

20. Дунаевская И.М. Хаттский язык//БСЭ. 3-изд. - М„ 1978.- Т. 28.-С. 216.

21. Нерознак В. II. Хурригский язык // БСЭ. 3-изд. - М„ 1978. - Т.28. - С.425.

22. Селахи Дикер. Selaнi Diker. Turk Dilinin Beş Bin Yılı. İzmir, 2000. - 558 s.

23.Севостьянова О. И. Северное Причерноморье в классический период// История Древней Греции. Изд. 2. - М„ 1972. С. 239-244.

24.Лайпанов К. Т., Мизиев И М. О происхождении тюркских народов. Черкесск, 1993, 140 с.

25. Иемировский А. И. Этруски. От мифа к истории. М.,1983. - 261 с.

26. Реймон Блок. Этруски. Предсказатели будущего / Пер. с англ. М.. 2004. 190 с.

27.Латыпов Ф. Прагюркский мир. Надписи на камнях Перуджи // Аргамак Набережные Челны, 1994.№7.С. 153-159.

28. Адиля Айда. Adile Ayda. Etruskler (Tursakalar) Turk idiler (ilmi delililer). - Ankara. 1992. 390 s.

29.Закиев М. З. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков// Советская тюркология. 1975. №5. С. 3-1 I.

30.Сахапов Н. Тюркские корни этрусского и итальянского языков. Книга, которая перевернет историю. 2014. -111с.

“БОРОНҒО ТӨРКИ ҺҮҘЛЕГЕ”НДӘ ОНОМАСТИК БЕРӘМЕКТӘРҘЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Гөлфирә Абдуллина

филология фәндәре докторы, профессор

“Боронғо төрки һүҙлеге" – "Древнетюркский словарь" (ДТС, Л., 1969. – 676 бит) – VII-XIII бб. төрлө характерҙағы һәм йөкмәткеле, тарихи һәм географик йәһәттән дә төрлөсә булған бихисап төрлө яҙма ҡомартҡыларҙың нигеҙендә ижад ителгән фундаменталь тәржемәле-аңлатмалы лексикографик хеҙмәт. Был һүҙлек ономастика менән бергә бик ҙур күләм – 20 мең самаһы һүҙҙе үҙ эсенә ала. Был һүҙлек аңлатма-тәржемә һүҙлеге булып тора, сөнки ундағы һәр бер һүҙ рус теленә тәржемә ителә, һөйләм эсендә бирелеп, тулыһынса һөйләмдең дә рус телендәге тәржемәһе бирелә. ДТС-ты төҙөүселәр боронғо төрки теле тип VII-XIII бб. арауығында руна (Орхон-Йәнәсәй), уйғыр, ғәрәп, манихей, брахми һ.б. яҙмаларында таралған

ҡомартҡыларҙың телен иҫәпләйҙәр һәм һүҙлектә шул осорҙа башҡарылған яҙма ҡомартҡыларҙан миҫалдар килтерәләр. Һүҙлек төҙөүселәрҙең фекере буйынса, XIII быуаттың урталарында монгол-татарҙарҙың ябырылыуы арҡаһында төрки халыҡтарында миграция башлана. Шул рәүешле таралып киткән төркиҙәр араһында тел айырмалыҡтары ныҡлап күренә башлай, ҡатнаш тел йәмғиәттәренең яңы әҙәбиәт үҙәктәре барыҡҡа килә: Урта Азия һәм Хорезм, Волга буйы, Ҡырым. Тик XIII быуатҡа тиклем генә, шулай итеп, төркиҙәрҙең теле саф булған, тип билдәләп китәләр һүҙлек авторҙары.

Һүҙлек статьялары түбәндәгесә төҙөлгән: баш һүҙ – этимологик белешмә – грамматик билдә – баш һүҙҙең аңлатмаһы – иллюстратив материал – баш һүҙ менән тотороҡло һүҙбәйләнештәр – һылтанмалар. ДТС-тағы һүҙҙәрҙе биреү өсөн һүҙлекселәр 56 хәрефтән торған (уларҙың 23-ө латин, 4-е грек, 27-һе – диакритик тамғалар менән латин

хәрефтәре, 2 диакритик тамға-хәреф) алфавит менән файҙалана. Сағыштырыу өсөн мәғлүмәттәр: "Ҡудатғу билиг"тән В.В.Радловтың "Опыт словаря тюркских наречий" хеҙмәтенә яҡынса 2200 һүҙ, С.Е.Маловтың "Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования" хеҙмәтенә яҡынса 1100 һүҙ, ДТС-ҡа – яҡынса 2800 берәмек алынған. ДТС-та Мәхмүт Ҡашғари һүҙлегенән алынған яҡынса 7700 берәмеккә һылтанма яһалған, йәғни ДТС-тың нигеҙен Мәхмүт Ҡашғари һүҙлеге тәшкил итә.

Яңғыҙлыҡ исемдәр, этнонимдар һәм топонимдар уртаҡлыҡ исемдәрҙән айырып күрһәтелә. Әгәр ҙә боронғо төрки һүҙе үҙләштерелгән булһа, уның ниндәй телдән килеп инеүе тураһында этимологик белешмә бирелә. Ғәрәп йәки фарсы теленән үҙләштермә булһа, ғәрәп графикаһы нигеҙендә уның сығанағы күрһәтелә. Үҙләштерелгән һүҙ ҡытай теленә ҡараһа, ул саҡта был һүҙҙең иероглифта яҙылған төп варианты бирелә. Һүҙлек

статьяларында бирелгән һүҙҙәрҙең ниндәй һүҙ төркөмөнә ҡарауы ла асыҡлана.

ДТС алфавиты Орхон-Йәнәсәй, ғәрәп, уйғыр һәм манихей тамғалары менән сағыштырып күрһәтелә. ДТС-ҡа ингән һәр бер ҡомартҡы тулы һәм ентекле тасуирлана һәм иң мөһим мәғлүмәтте үҙ эсенә һыйҙыра. Һүҙлектең ҡушымта өлөшөндә Мәхмүт Ҡашғари һүҙлегенең төрлө баҫмаларын сағыштырып, VII – XIII бб. боронғо төрки ҡомартҡыларында осрай торған грамматик формалар күрһәткесе һәм өҫтәмә материалдар бирелә.

“Боронғо төрки һүҙлеге”ндә авторҙар тарафынан бик күп фактик материалдар бирелгән. Был боронғо төрки яҙма ҡомартҡыларынан алынған тел материалдары араһында ономастик берәмектәрҙе осратырға мөмкин. Һүҙлектә урын алған ономастик берәмектәр түбәндәге тармаҡтарҙы тәшкил итә:

Зоонимдар: ABA –айыуҒ; ADƳÏR – ҡолонсаҡ; At adƳïr –аттар; ARSLAN – арыҫлан; aiƳïr at – ҡолонсаҡ; BOjNAQ – ҡыҫала; BORSMUQ- бурһыҡ; BOTU – дөйә балаһы; BÖRi – бүре; BULAN – болан; LAČÏN – ыласын; MERDÄK – айыу балаһы; ENÜK – инә юлбарыҫ; QURT – бүре; TEVÄ – дөйә; TILKI – төлкө; Adïɣ – айыу; Arslan – арыҫлан; Luu – маймыл; AδƳïRAQ – тау һарығы; böri – бүре; ABLAN – кимереүселәр ғаиләһенән; BALÏQ – балыҡ; BAƳÏRLAQ – сырҡылдауыҡ ҡырағай өрәк нәҫеленән; ALAŊÏR – кимереүсе отрядынан бәләкәй кимереүсе; sïčɣan – сысҡан; QUNDUZ – ҡондоҙ; at – ат; ït – эт; Bečin – бесәй; Ördäk – өрәк; QAZ – ҡаҙ; Qïl quš – өрәк; QAQ – ҡаҙ тоҡомо; TOŊUZ – ата сусҡа; Öküz – үгеҙ; SÏƳÏR – һыйыр.

Орнитонимдар: AŊ – ҡош; AŊÏT – һыуҙа йөҙгән ҡош; BALÏQČÏN – аҡ ҡош; KÖKiŠ – ҡош исеме; KÖKÜRGÄN – күгәрсен; QÏL – ҡош исеме Кыл; QÏRƳUJ – ҡарсыға; QÏZ – ҡош исеме; TODLÏČ – һыу ҡошо; TOƳAN – ыласын; TOƳRÏL – йыртҡыс ҡош; UČUQ – йыртҡыс ҡош; ŠA – ҡош исеме; QARƳA – ҡарға;

QARƔÏLAČ – ҡарлуғас; QARSAQ – корсак; QAŠƔALAQ – таҙбаш өрәге.

Фитонимдар: ATƔAQ – һары сәскә; ALÏ – ағас; BARƔAN – ағас емеше; BiL – дарыу үләне; Erük ïɤƔač – слива ағасы; iŊLiČ – тау үләне; JAŠ йәшел үлән; JAVČAN – сәнскәк үлән; OT – үлән; OT em – шифалы үлән; QAJÏN – ҡайын; QARAƔAČ – ҡарағас; QARƔAŠ – үлән исеме; KÜMÜRGÄN – йыуа; ČANDARU – ағас атамаһы.

Этнонимдар: OƔUS – уғыҙ; QÏFČAQ – ҡыпсаҡ; XALAČ – төрки ҡәбиләһе; TATABÏ – халыҡ исеме; BALU – бәләкәй генә ҡаланың, ырыуҙың исеме; Qara bölük – уғыҙҙарҙың бер ырыуы.

Оронимдар, оронимик терминдар: ARQULUƔ – из резанный ущелями (о горах); ART – тау; ART bašï – тау башы; ARUQ – тау һырты; ARQAR – тау исеме; MUZMAƔ – тау атамаһы; BijiZ – Кашғар тауы; MAČIN – Ҡытайҙағы районлар; QAŠƔA – ике урындың исеме; BAQÏRLÏƔ – Бала сағунлы янындағы Бакырлыҕ төбәге; ALAŊ – йәйпәк тигеҙлек; TÏjÜQ – урын; QAPUŠ – урын

исеме; Qara köl – урын исеме; ŠÏP – урын исеме; BARČAN – урын.

Гидронимдар: ABISKUN – Каспий диңгеҙе; AČÏƳ – Тоҙло Алтыр күле; ALÏŠ – йылға тамағы; ANUPADAT – күлдең исеме; BALÏQLÏƳ - Балыҡлыҡ йылғаһы; JENČÜ – Һырдарья йылғаһы; KEVLi – йылға тамағы; GANG – Ганг йылғаһы; Qara qašögüz – йылға исеме; EtiL – Иҙел; QAZLUQ – күл исеме; KÖL – күл; SÜKÜ – йылға исеме; SELÄŊÄ – Селена йылғаһы; TALAJ – океан; TAMAN – Кашғар йылғаһы.

Ойконимдар: ARTUČ – Кашғарҙағы ике ауыл атамаһы; AŠČAN – ҡала исеме; BARANAS – Бенарес ҡалаһы; BARČUQ – Барчук ҡалаһы; BARXAN – түбәнге Ҡытай; LEŊ – ҡала исеме; QAZAN – Ҡазан; QOČU – Төркөстандағы ҡала; SABRAN – ҡала исеме; Qara qajas – ҡала исеме; QUJAS – ауыл исеме; QARÏ – ауыл исеме; SiNDU – Индия; QARAČUQ – Фараба ҡалаһы; TOƳU – ҡала исеме; BULƳAR – Болғар.

Ономастик берәмектәрҙең һөйләм эсендә бирелеше түбәндәгесә күҙәтелә:

1) Adïɣ qarïnï jarïlmïš – Айыу ҡарыны ярылған.

2) Öküz ađaqï bolɣïnča buzaɣu başï bolsa jeg – Үгеҙ аяғы булғансы, быҙау башы булһа яҡшыраҡ.

3) Avčï neča tev bilsä ađïɣ anča jol bilir – Аусы нисә ысул белһә, айыу шунса юл белер.

4) Alïn arslan tutar küčin sïčɣan tutmas – Алдаҡсы арыҫлан тотор, көслө сысҡан тотмаҫ.

5) Altmïš at bintim – Алтмыш ат бирҙем**.**

6) Jarïd böri ulïsa evdä ït baɣrï tartïšur – Яланда бүре олоһа, өйҙә эт бауыры тартышыр.

7) Quduɣ suvïnda balïq joq – Ҡоҙоҡ һыуында балыҡ юҡ.

8) Luu bečin jïl toɣmïš kiši aɣïr bolur ölmäz – Маймыл, бесәй йылында тыуған кеше ауыр булһа ла үлмәҫ.

9) Oɣlan čömdï suvda; ördäk suvaa čömdï – Ул сумды һыуҙа, өйрәк һыуға сумды.

Ономастик берәмектәрҙә күҙәтелгән фонетик күренештәрҙең түбәндәгеләре урын алған:

Адығ – айыу: д > й; ғ > у;

Өкүз – үгеҙ; ө > ү; к > г; ү > е; з > ҙ.

Аҙығ – айыу; ҙ > й ; ғ > у.

Арслан – арыҫлан һүҙендә эпентеза күренеше лә сағылып ҡала. Һуҙынҡы һүҙ башындағы ике тартынҡы араһында ҡуйыла; с > ҫ.

Сычған – сысҡан; ч > с ; ғ > ҡ.

Бөри – бүре; ө > ү; и > е.

Ыт – эт; ы > э.

Бечин – бесәй; ч > с; и > ә; н > й.

Булан – болан; у > о.

Тевә – дөйә; т > д; е > ө; в > й.

Тилки – төлкө; и > ө; и > ө.

Ҡаз – ҡаҙ; з > ҙ.

Етил – Иҙел; е > и; т > ҙ; и > е.

Ҡарсаҡ – ҡорсаҡ; а > о.

Баранас – Бенарес ҡалаһы; а > е; р > н; н > р; а > е.

Ҡыфчаҡ – Ҡыпсаҡ; ф > п; ч > с.

Ҡыш – ҡош; ы > о.

Сыйыр – һыйыр; с > һ.

Ҡаҡ – ҡаҙ тоҡомо; ҡ > ҙ.

Адығ – айыу һүҙ парынан күренеүенсә, түбәндәге күсеш күҙәтелә: д < й ; д өнө й өнөнә күскән, ғ < у ; ғ өнө у өнө менән сиратлашҡан. Өкүз – үгеҙ һүҙ парында дүрт күсеш бар: ө < ү; ө өнө ү өнө менән сиратлашҡан, к < г ; к өнө г өнөнә күскән, ү < е; ү өнө е менән сиратлашҡан, з < ҙ ; з өнө ҙ өнө менән сиратлашҡан. Сычған – сысҡан: күренеүенсә, был һүҙҙә ч өнө с-ға күскән, ғ < ҡ ; ғ өнө ҡ менән сиратлашҡан. Бөри – бүре: алғы рәт һуҙынҡылары сиратлашҡан, ө < ү ; ө ү өнө менән сиратлашҡан, и < е.

Шулай итеп, боронғо төрки теленең ҡайһы бер өндәре хәҙерге башҡорт телендә бер төркөм фонемаларҙың сиратлашыуы һөҙөмтәһендә икенсе фонографик йөкмәткеле һүҙҙәр формалашҡан. Айырыуса был ономастик берәмектәрҙә асыҡ сағылыш тапҡан.

İKSAD
Publishing House